

P. van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven, N. W. Posthumus reeks X; Hilversum: Verloren, 2001, 346 blz., ISBN 90 6550 647 0).

In 1998 wijdde het KNHG zijn voorjaarscongres aan de rationalisering, modernisering en esthetisering van het Nederlandse huishouden. Peter van Overbeeke sprak toen over de verspreiding van huishoudelijke apparaten in relatie tot de sterke toename van het gas- en electriciteitsgebruik in de twintigste eeuw. *Kachels, geisers en fornuizen* is het uiteindelijke resultaat van zijn onderzoek: een helder geschreven studie over een alledaags onderwerp. De verklaring voor het toenemend energiegebruik in huishoudens in de periode 1920-1975 zoekt hij niet alleen bij de aanbodstrategie van energiebedrijven, maar in het samenspel tussen leveranciers en afnemers. De stelling van Van Overbeeke luidt dat huishoudens, als gebruikers van systemen en apparaten, een actieve bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van beide. Zo wordt het hoge petroleumverbruik in Nederland in de jaren dertig niet alleen verklaard uit de lage petroleumprijs in Nederland en de relatief hoge gasprijzen, maar mede uit de gewoonte om bepaalde gerechten, zoals peertjes en stooflapjes, urenlang te laten sudderen. Ook het huishouden dat zich koken op gas kon veroorloven maakte gebruik van het petroleumstel.

Van Overbeeke beperkt zich tot de drie hoofdonderdelen in het huishoudelijk energiegebruik: verwarming, warmwatervoorziening en koken, ofwel: kachels, geisers en fornuizen. Bij deze drie was bovendien sprake van grote concurrentie tussen energiesystemen: bij verwarming tussen kolen, olie en aardgas en bij koken en warmwater tussen gas en electriciteit. De studie is opgedeeld in drie periodes. De eerste van 1920 tot 1940 staat in het teken van modernisering van het huishouden. Huisvrouwen werden ontdekt als een aparte doelgroep voor de levering van gas en electriciteit. De jaren 1940-1960 vormen een tussenperiode van schaarste en wederopbouw. Daarna ging het aardgas een steeds grotere rol spelen in het huishoudelijk energiegebruik.

Het begrip *consumption junction* (consumptieknooppunt), ontleend aan het werk van de Amerikaanse Ruth Schwartz Cowan, speelt een belangrijke rol in de benadering van Van Overbeeke. Het gaat daarbij om de plaats waar en het tijdstip waarop de consument een keuze maakt tussen concurrerende technologieën. (18) Deze *consumption junction* vormt het standpunt van de gebruiker temidden van zijn of haar netwerk van mogelijkheden en relaties (*ibidem*). In de rest van het boek keert de term slechts een enkele maal terug. Dat is niet zo vreemd. In de praktijk was het meestal niet de consument, maar de producent die in samenwerking met overheden en woningbouwcorporaties bepaalde welke energiebron gebruikt kon worden. Zo werden cv-installaties vanaf begin jaren zeventig standaard aangebracht in nieuwbouwwoningen. Koken op leidinggas was lange tijd in grote delen van Nederland geen optie, domweg omdat er geen gasleidingen waren.

Dat de van gas verstoken huishoudens in de jaren dertig in meerderheid niet kozen voor het moderne elektrische koken, maar vasthielden aan petroleum- of kolenkachel, is volgens Van Overbeeke mede te wijten aan de gewoontes die vrouwen hadden en de natuurlijke weerstand tegen verandering. (98) Dit brengt ons terug bij waar het om draait in deze studie: de keuze van consumenten.

De opties die huishoudens hadden brengt de auteur helder en overzichtelijk in beeld. Hetzelfde geldt voor de verspreiding van de verschillende energiebronnen. Maar waarom de huishoudens die konden kiezen opteerden voor de ene dan wel de andere energiebron, is een vraag die veel moeilijker te beantwoorden valt. Van Overbeeke heeft dit bronnenprobleem proberen op te lossen door onderzoek naar zogeheten intermediaire actoren: groepen die invloed trachten uit

te oefenen op de keuze van huishoudens, zoals belangenvertegenwoordigers van huisvrouwen, huishoudkundigen in dienst van energiebedrijven, consumentenverenigingen en ook fabrikanten van huishoudelijke apparaten. Die oplossing ligt voor de hand, maar lost het probleem niet echt op. Een enkel voorbeeld. In zijn hoofdstuk modernisering van de keuken in het interbellum wijst Van Overbeeke op nieuwe inzichten uit de voedingsleer, uitgedragen door kookleraresen en huishoudkundigen. Gas- en elektrisch koken sloten beter aan op deze nieuwe voedingsleer dan het kolenfornuis en petroleumstel. Tot zover geen probleem. Vervolgens stelt Van Overbeeke: de meerderheid van de huisvrouwen besloot daarom haar kolenfornuis te vervangen. Zelfs de crisis van de jaren dertig was voor hen geen reden om af te zien van zo'n nieuw fornuis. (146) De relatie tussen modern koken en gas/electriciteit was er inderdaad, in de ogen van de huishoudkundigen. Maar of dit voor de meerderheid van de huisvrouwen de reden was om het kolenfornuis te vervangen, toont hij niet aan. Op pagina 97 blijkt dat in grote steden als Amsterdam koken op gas in 1930 al geruime tijd normaal was en dat in het decennium daarna vooral op het platteland meer vrouwen elektrisch gingen koken. Toch hield bijna de helft van de huishoudens in 1940 nog vast aan kolenfornuis of petroleumstel.

Ook elders trekt Van Overbeeke mijns inziens te gemakkelijk conclusies, zonder dat het aangedragen materiaal zijn bewering ondersteunt. Zo wordt op pagina 263 verwezen naar een enquête in Leeuwarden uit 1965. Een ruime meerderheid van de ondervraagden bleek niet op de hoogte te zijn van de gasprijs voor verwarming of het eigen gasverbruik, hetgeen volgens de auteur geen belemmering in het keuzeprocess hoefde te zijn. 'Het was immers een periode van toenemende welvaart en men had behoefte aan comfort en gemak in huis.' (*ibidem*) Zelfs een hogere gasprijs zouden de huishoudens dus hebben geaccepteerd — maar bronnen om deze stelling te ondersteunen worden niet vermeld. Ook wordt niet duidelijk in hoeverre de ondervraagden tot 1964, toen Leeuwarden werd aangesloten op het aardgas, gebruik maakten van gas van de gemeentelijke gasfabriek. Driekwart van de Nederlandse huishoudens had al een gasaansluiting voor koken en/of warmwatervoorziening op het moment dat het aardgas zijn intrede deed en voor hen gold dat het gasbedrijf het oude gas verving door aardgas. (237) Leeuwarden zal op die regel geen uitzondering zijn geweest.

Het is jammer dat vrouwentijdschriften, op een enkele jaargang van de *Libelle* na, bij zijn onderzoek buiten beschouwing zijn gebleven. Het *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen* had wellicht de opties en keuzes van individuele huishoudens meer diepgang en structuur kunnen geven. Daar staat tegenover dat bij die processen waarbij huishoudens slechts een geringe rol hebben gespeeld (zoals bij badkamers en centrale verwarming) dit boek wel degelijk een mooi en helder inzicht geeft in het hoe en waarom van technologische veranderingen. De enorme stijging in het huishoudelijk energieverbruik in de twintigste eeuw komt daardoor voor een groot deel op het conto van intermediairs en maatschappelijke organisaties als woningbouwverenigingen, huishoudkundigen en energiebedrijven.

Jannie Poelstra

G. Verrips, *Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve* (Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 2004, 472 blz., ISBN 90 295 0381 5).

In een interview met Laura Starink voor *NRC Handelsblad* in 1995 vertelde Karel van het Reve (1921-1999) dat hij vroeger wel eens een spelletje deed: stel dat de grens van het Oostblok driehonderd kilometer naar het westen was opgeschoven en wij ook onder de Sovjet-Unie